

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

139:3 • 2019

Krigets slut och fredens början

Demobiliseringen i Norrland efter finska kriget 1808–1809

MARTIN HÅRDSTEDT

Umeå universitet

Denna artikels tema är demobilisering efter ett krig – det allra första steget när kriget övergår till fred. Syftet är, för det första, att diskutera demobilisering som begrepp i relation till krig, fred och fredskris, företrädesvis under den förindustriella epoken. För det andra är syftet att undersöka vad en demobilisering kunde innebära både i ett militärt och civilsamhälleligt perspektiv utifrån ett empiriskt exempel hämtat från demobiliseringen av trupperna i de norra delarna av Sverige efter finska kriget 1808–1809. Undersökningens främsta resultat är att demobiliseringen måste uppfattas som en militär-civil-process – inte bara som en militär process – som involverade olika delar av det civila lokalsamhället.

Inledning

Scenen är klassisk i svensk historia. Framför stadskyrkan i Umeå denna första söndag i oktober 1809 samlades gudstjänstbesökarna för att vara med om de finska truppernas avsked. Soldaterna formerade en öppen fyrkant och generalmajoren Georg Carl von Döbeln höll ett tal till de församlade. Denna händelse brukar ofta pekas ut som det symboliska slutet på riksgemenskapen mellan Sverige och det som blev storfurstendömet Finland. Ceremonin avslutade för många kriget eftersom Döbeln i sitt tal meddelade att fred hade slutits i Fredrikshamn mellan Sverige och Ryssland den 17 september. Kriget var därmed över och det som återstod var att demobilisera armén. Men det var inte bara armén som skulle återgå till fred. Hela samhället måste ställas om till fredsförhållanden.

Artikeln har granskats av två externa lektörer enligt modellen *double blind peer review*.

Martin Hårdstedt, f. 1968, är professor i historia vid Umeå universitet. Han har huvudsakligen varit inriktad på militär och politisk historia 1750–1945 – inte minst Napoleonepoken i ett nordiskt perspektiv. Han har särskilt intresserat sig för Finlands historia och arbetar för närvarande med en bok om den svenska historien i Finland.

E-post: martin.hardstedt@umu.se

Om kriget inneburit påfrestningar återstod nu en sista utmaning. Det går att uppfatta denna utmaning som en kris – en fredskris – som samhället måste hantera innan krigets verkningar var borta och freden slutligen inställde sig. I en promemoria i månadsskiftet september–oktober 1809 listade Döbeln allt som måste åtgärdas innan armén kunde sägas vara demobiliserad och allt efterarbete var klart. Promemorian upptar åtta halvsidor i folieformat och behandlar allt från relationer till de civila myndigheterna, hemtransporter, de finska soldaternas framtid, ryska krigsfångar, avveckling av sjukhusen och så vidare.¹ Utifrån promemorian går det att anta att demobiliseringen skulle bli en utdragen process som involverade inte bara militära institutioner och befattningshavare utan även civila institutioner, civila aktörer och samhället i stort. Men hur demobiliseringen verkligen kom att genomföras och vilka som drogs in är en empirisk fråga som det finns anledning att återkomma till.

Denna uppsats har som sitt tema demobilisering efter ett krig. Syftet är, för det första, att diskutera demobilisering som begrepp i relation till krig, fred och fredskris, företrädesvis under den förindustriella epoken. För det andra är syftet att undersöka vad en demobilisering kunde innebära både i ett militärt och civilsamhälleligt perspektiv utifrån ett empiriskt exempel hämtat från demobiliseringen av trupperna i de norra delarna av Sverige efter finska kriget 1808–1809 – den mobilisering som von Döbeln i så stor utsträckning skulle komma att leda.

Krigets övergång till fred: fredskrisen

Äldre krigshistorisk forskning² ägnade övergången till fred ett betydligt mindre intresse än förberedelserna för krig, det vill säga krigsrustning och mobilisering.³ Fokus för den krigshistoriska forskningen fram till efter andra världskriget låg inte på krigets konsekvenser för det civila

1. Promemoria Döbeln månadsskiftet september–oktober 1809, Inkomna handlingar Norra fronten, Kungl. Högkvarteret, vol. 31, Krigshandlingar 1808–09, Krigsarkivet (KrA).

2. En vanlig distinktion är att skilja mellan krigshistoria och militärhistoria. Den viktigaste skillnaden är att man inom det militärhistoriska forskningsfältet i större utsträckning hanterar frågeställningar som involverar det civila samhället i relation till militär och krig. En definition som fortfarande står sig återfinns i Klaus-Rickard Böhme, Gunnar Artéus, C-A Gemzell, Kerstin Strömberg-Back & Ulf Olsson, "Militärhistoria – Vad är det?", *Aktuellt och historiskt* 1975 (Stockholm 1975) s. 5–6.

3. Här kan t. ex. noteras att Generalstabens stora verk om finska kriget 1808–1809 omfattande nio band endast ägnar demobiliseringen nio sidor som endast tar upp hemförlovningen av trupperna. Generalstabens, *Sveriges krig 1808–1809*, nio band med kartor (Stockholm 1890–1922). Demobiliseringen berörs i band nio.

samhället eller växelverkan mellan det civila och det militära. I stället var det krigets militära villkor, krigsteori, militär organisation, krigsteknik och de strategiska, operativa och taktiska frågeställningarna som dominerade. Även om många väpnade konflikters övergång till fred ännu återstår att undersöka och analysera har intresset för denna fas av krigens historia ökat i forskningen. Att krigets övergång till fred har getts en större uppmärksamhet är en konsekvens av att den militärhistoriska forskningen har utvecklats och förändrats. Genombrottet skedde inte minst från 1970-talet och framåt. I dag har den nya militärhistorien som behandlar och försöker förstå hur militärt och civilt påverkas av varandra och växelverkar blivit allt mer etablerad. Studierna av krig har i större utsträckning blivit bredare och inkorporerar hur det civila samhället berörs och blir involverat i kriget.⁴ Den senaste av infallsvinklar i den militärhistoriska forskningen är intresset för de upplevelser och erfarenheter som kriget ger upphov till – krigets upplevelse- och erfarenhetshistoria. Även hur vi minns och använder krigens minnen i efterhand, den så kallade minneskulturen, har varit föremål för forskning och analys under de senaste årtiondena.⁵

Krigen var i ett nordiskt och europeiskt sammanhang återkommande inslag i människans vardag. Detta gäller inte minst under perioden 1500–1800. På ett cykliskt sätt skedde förberedelser för krig, krigshandlingar och bearbetning av krigets konsekvenser. I många fall upplevde varje generation ett krig. Samhället rörde sig mellan fred och krig. Kriget kan i flera avseenden betraktas som normaltilståndet för den tidens samhälle med avbrott av perioder av fred eller avsaknad av krig.⁶ Övergången från kriget till freden blev ofta mycket lång och otydlig.

4. Internationellt kallades denna nya militärhistoria för War and Society-forskning. Se bl.a. Geoffrey Best, *War and Society in Revolutionary Europe 1770–1870* (Gloucestershire 1998) s. 5–6. Se även till exempel eller Ville Kivimäki, *Battled Nerves: Finnish Soldiers' War Experiences, Trauma, and Military Psychiatry, 1941–44* (Åbo 2013) eller Ville Sarkamo, "Karolinernas akillesval: Krigaräran inom den karolinska armén under stora nordiska kriget (1700–1721)", *Historisk tidskrift för Finland* 90 (2005) s. 413–438 eller Thomas Sörensen, *Sista striden: De mörnerska husarerna vid Bornhöft* (Stockholm 2004).

5. Alan Forrest, Karen Hagemann & Michael Rowe (red.), *War, demobilization and Memory: The Legacy of War in the Era of Atlantic Revolutions* (Houndmills, Basingstoke, Hampshire 2016). Se även till exempel eller Ville Kivimäki, *Battled Nerves: Finnish Soldiers' War Experiences, Trauma, and Military Psychiatry, 1941–44* (Åbo 2013) eller Ville Sarkamo, "Karolinernas akillesval: Krigaräran inom den karolinska armén under stora nordiska kriget (1700–1721)", *Historisk tidskrift för Finland* 90 (2005) s. 413–438 eller Thomas Sörensen, *Sista striden: De mörnerska husarerna vid Bornhöft* (Stockholm 2004).

6. Se t. ex. Perry Andersson, *Den absoluta statens utveckling* (Lund 1987) s. 33–34; Berndt Fredriksson, "Hur har man haft råd att för krig?", i *Krig och fred i källorna: Årsbok för Riksarkivet och landsarkiven 1998* (Stockholm 1998) s. 101.

Efterdyningarna sträckte sig många år framåt i tiden. Gränsdragningen mellan krig och fred kan uppfattas som flytande och svår att bestämma. När inleddes freden? När slutade kriget? Slutade kriget när ett vapenstillestånd var undertecknat eller efter ett fredsavtal? När upplevde de soldater som deltagit att kriget var över? När var kriget slut för civilbefolkningen? I tidigare forskning har dessa krigets och fredens relativa tillstånd diskuterats i olika historiska kontexter. Övergången från krig till fred bör uppfattas som en process som tar olika lång tid från fall till fall och som innebär olika saker för militärer och civila.⁷

En fördjupad diskussion om övergången från krig till fred i allmänhet och demobilisering i synnerhet är en tydlig del av den nya tidens militärhistoriska forskning. Fred skapade nya problem för det civila samhället. I nordisk historisk forskning har övergången från krig till fred hittills fått mindre uppmärksamhet med några undantag. Sven A. Nilson tog till exempel i början av 1980-talet upp problematiken kopplad till den karolinska militärstaten.⁸ Även Johanna Aminoff-Winbergs undersökning kring flyktingproblematiken under stora nordiska kriget tangerar denna frågeställning.⁹ Fredskrisen på lokal nivå efter krigsslutet 1809 har även studerats i ett antal mindre och större studier under det senaste årtiondet. Mest omfattande är Jussi Jääskeläinens avhandling om de ryska krigsskulderna till den finska lokalbefolkningen efter kriget, men även delar av det finska och västerbottniska lokalsamhället och dess problem efter kriget har varit föremål för undersökningar.¹⁰

7. Resonemangen återfinns i Martin Hårdstedt, "Krigets och fredens relativa tillstånd: Ålänningarna och krigets och fredens villkor 1808–1815", *Historisk tidskrift* 128:3 (2008) s. 389–410.

8. Sven A. Nilsson, "Den karolinska militärstaten: Fredens problem och krigets", *Tre Karlar: Karl X Gustav, Karl XI, Karl XII* (Uddevalla 1984).

9. Johanna Aminoff-Winberg, *På flykt i eget land: Internflyktingar i Sverige under stora nordiska kriget* (Åbo 2007).

10. Nyare studier Jääskeläinen (2011); Jaana Luttinen, "Krigets spår och återgången till fred: Ett lokalsamhälle i det inre av Finland efter krigsåren 1808–1809", *Historisk tidskrift för Finland* 95 (2010) s. 402–439; Tiina Hemminki, Jaana Luttinen & Merja Uotila, "Marscherande epidemier: Dödligheten i finska kriget på lokal nivå", i *Historisk tidskrift för Finland* 95 (2010) s. 345–375; Tiina Hemminki, "Finska krigets inverkan på det materiella väståndet: Böndernas förmögenheter i Nordmaling och Ilmola", *Historisk tidskrift för Finland* 95 (2010) s. 376–401; Henry Nygård, "Vem skall stå för återanpassningens kostnader? Lokalsamhället i Österbotten och den nya överheten ca 1809–1820" och Robert Eckeryd, "Krigets konsekvenser för lokalbefolkningen i Sävar 1808–09", i Martin Hårdstedt & Göran Backman (red.), *Krigsmaskineriet: Kriget, förutsättningarna och konsekvenserna ca. 1780–1820* (kommande 2019). För fredens konsekvenser i de norra delarna av Sverige, se Lars Elenius, Patrik Lantto & Matti Enbuske (red.), *Fredens konsekvenser: Samhällsförändring i norr efter 1809* (Luleå 2009).

Den som till dags datum trots allt har studerat och analyserat fredens problematik mest ingående i ett nordiskt sammanhang är Petri Karonen. Han har framför allt studerat samhällets övergång från krig till fred efter stora nordiska kriget 1700–1720 – eller stora ofreden som det benämns i Finland – och trettioåriga kriget som avslutades med Westfaliska freden 1648.¹¹ Han använder begreppet *fredskris*, vilket är den kris som uppstår i samhället under övergången från krig till fred. Karonens modell för fredskrisen listar tematiskt fem huvudsakliga problem som staten ställs inför: 1) allmän demobilisering, 2) pacificering av samhället och lösning på politiska och ekonomiska problem, 3) återanpassning av veteraner, 4) omhändertagande av invalider, föräldralösa barn, krigsänkor och de som förlorat ägodelar och 5) minimering av psykologiska effekter av kriget. Karonen framhåller att denna systematisering av fredskrisen är generell och måste justeras för varje specifik situation. Risken är annars stor för till exempel anakronismer. Karonens modell är ett mycket bra försök att systematisera och skapa förståelse för fredskrisens omfattning. Det allra första steget från krig till fred är demobiliseringen. Försättningsvis är det denna del av fredskrisen som kommer att stå i fokus.¹²

Demobilisering som begrepp: utgångspunkter och tidigare forskning

Störst intresse har forskningen utom allt tvivel visat demobiliseringen efter 1900-talets båda världskrig och efterspelen till konflikter under den post-sovjetiska perioden.¹³ Inom freds- och konfliktforskningen har civilsamhällets övergång från krig till fred efter inbördeskrig i till ex-

11. Petri Karonen, "Konsten att vinna ett krig – och att förlora ett annat: Fredens kriser efter trettioåriga kriget och stora nordiska kriget", i Christer Kuvaja & Ann-Catrin Östman (red.), *Svärdet, ordet och pennan: Kring människa, makt och rum i nordisk historia* (Åbo 2012) s. 189–209, och Petri Karonen, "Coping with peace after a debacle: The crisis of the transition to peace in Sweden after the Great Northern War (1700–1721)", *Scandinavian Journal of History* 33:3 (2008) s. 201–225. Även freden 1809 har Karonen diskuterat i Petri Karonen, "The peace treaty of Fredrikshamn and its aftermath in Sweden and Finland", *Sjuttonhundratalet* 2010 (2010) s. 168–183.

12. Karonen (2008) s. 201–225.

13. Se t. ex. Natalia Springer, *Deactivating War: How Societies Demobilise after Armed Conflict* (Rom 2006); Rex Pope, "British demobilization after the Second World War", *Journal of Contemporary History* 30 (1995) s. 65–18; Allan Allport, *Demobbed: Coming Home after the Second World War* (New Haven 2009); Marcella Ribetti, "Disengagement and beyond: A case study of demobilization in Colombia", i Tore Bjørge & John Horgan (red.), *Leaving Terrorism behind: Individual and Collective Disengagement* (London 2009) s. 152–169.

empel Afrika varit föremål för omfattande forskning.¹⁴ Begreppet DDR – Disarmament, Demobilization and Reintegration – är allmänt accepterat och använt i dag bland annat i samband med FN:s fredsbevarande insatser runt om i världen. Ett DDR-program kan exempelvis innehålla insamling av vapen, upplösande av militära förband och grupper samt skapande av ekonomiska, sociala och politiska förutsättningar för att tidigare kombattanter ska kunna återanpassas till en civil tillvaro.¹⁵ Demobilisering är högst aktuellt i vår samtid. Att övergången från krig till fred blir så konfliktfri som möjligt gynnar ett krigsdrabbat samhälles väg tillbaka till fred och fredlig samexistens mellan tidigare stridande grupper i ett inbördeskrig eller fredliga relationer mellan tidigare krigande stater. Det finns med andra ord ett tydligt värde av att studera fenomenet i ett historiskt perspektiv.

Demobilisering kan med en snäv definition uppfattas som återgången från krigsorganisation till fredsorganisation. Demobiliseringen innebär avrustning av krigsförband och hemförlovning av trupper.¹⁶ Uttryckt på detta sätt är definitionen tydligt militärt inriktad där avrustningen av militär personal står i centrum. Äldre tiders krig har i ett demobiliseringsperspektiv undersökts betydligt mindre än 1900- och 2000-talens militära konflikter. Det är uppenbart att demobilisering har intresserat forskarna på lite olika sätt. I den militärhistoriska forskningen som studerar perioden cirka 1500–1820 och som har uppmärksammat demobilisering finns några tydliga tendenser.

Framför allt har demobilisering studerats som en fråga om hur arméerna reducerade sina styrkor och hemförlovade soldaterna. Forskningen har varit kartläggande till sin karaktär och handlat om att fastställa antal soldater, logistiska problem och utmaningar, ersättningsfrågor, omhändertagande av sårade och sjuka samt utväxling av fångar. Intresset för demobiliseringsprocessen har varit särskilt stort i amerikansk forskning kopplat till det amerikanska inbördeskriget 1861–1865.¹⁷

14. T. ex. Gwinyayi Albert Dzinesa, *Disarmament, Demobilization and Reintegration in Southern Africa: Swords into Ploughshares?* (Cham Schweiz 2017); Johanna Söderström, *Peace-building and Ex-Combatants: Political Reintegration in Liberia* (New York 2015).

15. Desmond Molloy, *Disarmament, Demobilization, and Reintegration: Theory and Practice* (Boulder 2017); Springer (2006); <<https://fba.se/sa-arbetar-vi/avvapning-demobilisering-och-ateranpassning-av-fore-detta-kombattanter>> (10/11 2018).

16. *Nationalencyklopedin* (Höganäs 1990), uppslagsord "demobilisering".

17. Roger Horton Jackson, *Demobilization of Wisconsin Troops after the Civil War* (Madison 1952); William B. Holberton, *Homeward Bound: The Demobilization of the Union and Confederate Armies, 1865–66* (Stackpole 2001).

Efter ett krig kunde det handla om ett stort antal soldater som skulle transporteras hem vilket innebar stora kostnader. Ett tydligt europeiskt exempel är demobiliseringen efter trettioåriga kriget och de avslutande fredsförhandlingarna som bara för svensk del innebar hemtransport av 18 000 man soldater till det svenska rikets kärnområden tillsammans med avrustning av ytterligare minst 30 000 soldater från mestadels tyska områden. För detta krävde de svenska förhandlingarna stora summor i ersättning.¹⁸ Geoffrey Parker pekar på de återkommande höga kostnaderna för demobilisering av de spanska trupperna i Flandern under perioden 1567–1659.¹⁹ Karonen konstaterar att demobiliseringen efter Westfaliska freden gick långsamt eftersom Sverige försökte hålla så många soldater som möjligt i vapen då den svenska ledningen inte riktigt litade på freden. I kontrast till detta framstår den snabba demobiliseringen efter stora nordiska kriget.²⁰

Reduceringen eller demobiliseringen och hemförlovningen av trupperna kunde bli en mycket lång process, vilket lyfts fram i litteraturen bland annat i samband med krigsslutet 1660 – Karl X Gustavs danska krig 1657–1660 – där demobiliseringen inleddes sommaren 1660 och inte avslutades förrän drygt ett år senare.²¹ Det är uppenbart att demobiliseringen många gånger krävde stora resurser i form av pengar, administration, organisation och logistik.

En annan fråga förknippad med demobilisering är vad man gör med alla vapen och krigsvana soldater som finns efter ett krig. Ett intressant bidrag i denna riktning är Rafe Blaufarbs studie av brittisk vapenexport till Latinamerika efter Napoleonkrigen. På samma sätt kom många veteraner från striderna på den europeiska kontinenten att ansluta sig till de latinamerikanska befrielsearméerna. Demobiliseringen skapade på så sätt ett överskott på vapen och stridserfarna soldater som kom att användas i nya krigsområden.²²

Krigsveteranerna och deras erfarenheter är ett annat huvudspår i forskningen med åtminstone viss koppling till demobiliseringsfasen.

18. Peter H. Wilson, *The Thirty Years War: Europe's Tragedy* (London 2011) s. 770–772; Kerstin Abukhanfusa, *Mare Nostrum* (Stockholm 1999) s. 33–34.

19. Geoffrey Parker, *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567–1659* (Cambridge 1972) s. 190–191.

20. Karonen (2007) s. 197, 202.

21. Rainer Fagerlund, *Kriget i Östersjöprovinserna 1655–1661* (Stockholm 1979) s. 161–163.

22. Rafe Blaufarb, "Arms for revolutions: Military demobilization after the Napoleonic Wars and Latin American independence", i Forrest, Hagemann & Rowe (2016) s. 100–116.

Soldaters erfarenheter efter krigen i samband med demobiliseringarna i Europa 1803–1815 efter Napoleonkrigen och i USA efter amerikanska inbördeskriget har getts uppmärksamhet i forskningen. Särskilt omfattande är William B. Holbertons studie av både nord- och sydstatssoldaters erfarenheter vid krigsslutet 1865.²³ Denna erfarenhetshistoriska forskning hör kanske mer till forskningen kring den allmänna fredskrisen och krigets mer långsiktiga konsekvenser bortom demobiliseringen. Det finns en gränsdragningsproblematik när det gäller vilka erfarenheter som skapas och bearbetas redan i demobiliseringsfasen och de som skapas och bearbetas i ett längre perspektiv. Det gäller till exempel människors erfarenheter av finska kriget 1808–1809.²⁴

Den tidigare forskningen har i mindre omfattning tagit upp hur det civila samhället involverats i demobiliseringen utan fokus har legat på de militära aktörerna. I den tidigare refererade modellen för fredskrisen formulerad av Karonen finns däremot flera civila kopplingar i olika stadier av övergången till fred efter ett krig. Det Karonen benämner ”generell demobilisering” innebär att trupperna demobiliseras och att produktionen justeras för att möta fredens behov. Även andra problem som Karonen menar att staten måste hantera som en del av fredskrisen skulle mer eller mindre kunna ingå i demobiliseringsfasen: återanpassning av veteraner, omhändertagande av invalider, föräldralösa barn, krigsänkor och de som förlorat ägodelar samt att lösa ekonomiska problem som krigsersättningar. Det går att utifrån Karonens modell diskutera vad som mer precist skulle kunna ingå i en demobilisering efter ett krig.²⁵

Den empiriska undersökningen i denna artikel är kopplad till finska kriget 1808–1809. Av det skälet är det på sin plats med en kort påminnelse om forskningen kring kriget i allmänhet för att komma fram till den som i synnerhet rör demobiliseringen. Finska kriget 1808–1809 har undersökts både i äldre forskning från tidigt 1900-tal, men även i nyare forskning inte minst från de senaste årtiondena. Märkesåren 2008 och 2009 fungerade som pådrivande och en hel del ny forskning såg ljuset i

23. Holberton (2001); Leighton S. James, "The experience of demobilization: War veterans in the Central European armies and societies after 1815", i Forrest, Hagemann & Rowe (2016) s. 68–75.

24. Sofia Kotilainen, "Lokalsamhället och minnena av finska kriget: Det senare politiska utnyttjandet av erfarenheterna från krigsåren", *Historisk tidskrift för Finland* 95 (2010) s. 471–509.

25. Karonen (2008) s. 204–205.

samband med den uppmärksamhet som rikssprängningen fick dessa år inte minst i Sverige och Finland.

Karaktäristiskt för den äldre forskningen var fokus på krigets förlopp och de militära händelserna, ofta parat med moraliska bedömningar av de olika aktörernas handlande. Det blir särskilt tydligt i fallet med händelser som Sveaborgs kapitulation i maj 1808.²⁶ Den senare forskningen har däremot i linje med den nya militärhistorien ägnat sig mer åt att förstå krigets konsekvenser och de militära händelserna i relation till det civila samhället.²⁷ Inte minst vet vi i dag mycket mer om underhållsproblematikens avgörande betydelse och vilka konsekvenser kriget fick för civilbefolkningen vad gäller materiella och politiska återverkningar – det senare inte minst för den finska befolkningen som hamnade under rysk ockupation.²⁸ På samma sätt har fredskrisens olika aspekter undersökts i den redan refererade forskningen.²⁹

Demobiliseringsfasen av finska kriget 1808–1809 har med enstaka undantag inte studerats i någon nämnvärd omfattning. Generalstabens omfattande verk om kriget 1808–1809 i nio band tar upp demobiliseringen på bara några sidor.³⁰ Den som kommit närmaste en undersökning av demobiliseringen efter kriget 1808–1809 är Sture Waller som i sin omfattande studie av Georg Carl von Döbeln under åren 1808–1813 behandlar von Döbelns tid i Norrland som ansvarig för Norra arméns demobilisering.³¹ Waller pekar på behovet av en mer omfattande och bred analys av "det mångskiftande arbetet med Norra arméns demobilisering".³² I Wallers avhandling undersöks i första hand von Döbelns relation till lokalförvaltningen och de finska soldaterna. I samband

26. Martin Hårdstedt, "Sveaborgs kapitulation 1808: Ett moralhistoriskt problems egentliga betydelse", *Finsk Tidskrift* 2008:2–3 (2008) s. 71–79.

27. För en överblick över forskningen se Martin Hårdstedt, *Om krigets förutsättningar: Den militära underhållsproblematiken och det civila samhället i norra Sverige och Finland under finska kriget 1808–09* (Umeå 2002) s. 38–45. Ett nyare forskningsläge, se Jussi Jääskeläinen, *Paikallisyhteisö resurssina ja tuhojen kohteena: Venäjän armeijan logististen ratkaisujen seuraukset Suomen sodassa 1808–1809* (Åbo 2011).

28. T. ex. Nils Erik Villstrand, "Från kungens undersåtar till kejsarens: Den ryska tro- och huldhetsseden i Vasa län 1808", i Martin Hårdstedt & Göran Backman (red.), *Krig kring Kvarken* (Oravais 1999) s. 291–314.

29. Se not 9.

30. Generalstabens, *Sveriges krig 1808–1809*, nio band med kartor (Stockholm 1890–1922) del IX, s. 417–431. Norra arméns demobilisering avhandlas på endast två och en halv sida.

31. Sture Waller, *Georg Carl von Döbeln: Studier i Sveriges militäriska och politiska historia 1808–1813* (Lund 1947) s. 254–276.

32. Waller (1947) s. 254.

med detta diskuteras bland annat magasinens avveckling, men i första hand därför att den blev föremål för konflikt mellan von Döbeln och lokalförvaltningen. I Wallers studie saknas koppling till civilsamhället utöver lokalförvaltningen.³³

Utifrån den tidigare forskningen om demobilisering går det att dra några generella slutsatser om vad en demobilisering skulle kunna innebära. Truppernas hemförlovning med underhåll och transporter är det första naturliga steget av demobiliseringen. Omedelbar grundläggande medicinsk eftervård av veteraner bör även rimligen ingå i demobiliseringsförloppet. Att precisera att det handlar om alla soldater som deltagit i kriget innebär att demobiliseringen även omfattar omhändertagande av desertörer och krigsfångar. Utväxling och mottagande av krigsfångar efter fredsslutet bör ingå i demobiliseringsfasen. I demobiliseringen ingår även avvecklingen av militära funktioner. Det kan handla om militära förråd och installationer eller olika tillfälliga ämbeten och ämbetspositioner som gällt under kriget. I det fallet finns det sannolikt många beröringspunkter mellan civilt och militärt.

Den civila sidan av demobiliseringen omfattade omställning av produktion till fredstida förhållanden. Under förindustriell tid kan detta ha inneburit att jordbruket fick återhämta sig eller att hästar och annat som nyttjats av armén återställdes. Det civila samhället hade ofta krav på staten för leveranser av förnödenheter, materiel och tjänster under kriget. Efter kriget 1808–1809 hade till exempel bönder och borgerskap i Västerbottens län stora fordringar på kronan för leveranser av förnödenheter, befraktning av fartyg och skjutsningar med hästar, vagnar och slädar.³⁴ Det civila samhället kan även vara i akut behov av understöd från myndigheterna om kriget skövlade delar av landet. Flyktingar är även en faktor att ta med i beräkningarna.

Även demobiliseringens början och slut måste diskuteras. Tidpunkten för demobiliseringen är relevant. När inleds och när avslutas demobiliseringen? Hur utdragen kan den vara i tid? Demobiliseringen inleds sannolikt direkt efter en fredsöverenskommelse mellan två stater eller stridande fraktioner i ett inbördeskrig. Men demobilisering kan även ske efter ett vapenstillestånd eller när ledningen i en stat uppfattar att det är säkert att genomföra en sänkning av krigsberedskapen. Ett rim-

33. Waller (1947) s. 254–276.

34. Hårdstedt (2002) s. 263, 303.

ligt mått skulle vara att demobiliseringsfasen är avslutad då soldaterna är hemförlovade och kompenserade, den militära krigsorganisationen är avvecklad, det civila samhället har återgått till civil produktion och fått viss kompensation för sitt lidande under kriget. Däremot bör en gränsdragning göras mot en fullständig återuppbyggnad av ett samhälle. Demobiliseringens hastighet bör även ingå i utvärderingen av en demobilisering: är demobiliseringen direkt och snabb, eller kvarhålls trupper av olika skäl – till exempel nya krigsförberedelser.

Utifrån den forskning som finns kring demobilisering i allmänhet och den som behandlar demobilisering efter finska kriget 1809 i synnerhet går det att formulera några huvudsakliga frågeställningar som syftar till att ringa in vad demobiliseringen innebar. De styr undersökningen av demobiliseringen i Norrland 1809: När inleddes mobiliseringen och när avslutades den? Var demobiliseringen snabb i relation till andra kända demobiliseringar? Hur genomfördes hemförlovningen – hemtransport – och avmönstring med ersättning till de tjänstgörande soldaterna? Antal soldater? Krigsfångar? Vilka militära funktioner måste avvecklas och vilka militära förråd och eventuell materiel måste omhändertas? Hur och varför påverkades den civila förvaltningen och det övriga civila samhället i övrigt av demobiliseringen?

Undersökningen av demobiliseringen i Norrland bygger på källmaterial hämtat från de militära befattningshavarnas, i första hand von Döbelns, korrespondens med andra militärer, krigskommissariatets ansvariga och de civila myndigheterna. Även durchtägsräkenskaper har kommit till användning för att kartlägga transporternas omfattning.³⁵ Det civila källmaterialet är tyvärr förstört och går inte att återfinna.³⁶ Här föreligger naturligtvis en risk för en ensidig bild. Emellertid finns i de militära källserierna originalhandlingar och brev från civila myndigheter som i någon mån kompenserar för avsaknaden av den civila lokalförvaltningens källmaterial. Undersökningen av demobiliseringen i Norrland måste uppfattas som en delundersökning av demobiliseringen av hela den svenska krigsmakten efter finska kriget 1808–1809. Vilka

35. Durchtåg är enkelt förklarat militära transporter genomförda med hjälp av böndernas och borgerskapets hästar och fordon. Kartläggningen handlar i huvudsak om källserier hämtade från samlingen Krigshandlingar 1808–1809 och arkivet över Generalbefälet i Ångermanland och Västerbotten på Krigsarkivet tillsammans med delar av de durchtägsräkenskaper som även dessa återfinns på Krigsarkivet. För detaljer, se notapparaten.

36. Länsarkivet i Västerbotten förstördes i branden i Umeå 1888.

generella slutsatser som kan dras begränsas naturligtvis av detta faktum. Däremot fanns det omständigheter i Norrland som gör en undersökning mer intressant än en undersökning av demobiliseringen i andra delar av det dåvarande svenska riket. Norra armén var den del av armén som hade varit mest i strid under kriget och närvaron av ett stort antal finska soldater tillsammans med de svåra försörjningsproblemen i den norra delen av det svenska riket gjorde situationen i Norrland speciell. Det finns anledning att anta att demobiliseringen var en verklig utmaning för den militära och civila ledningen på plats i Norrland.

Omständigheterna hösten 1809

Kriget 1808–1809 avslutades officiellt med fredsförhandlingarna i Fredrikshamn som undertecknades den 17 september 1809. Från detta datum rådde med andra ord fred mellan Sverige och Ryssland. Omgående slöts ett vapenstillestånd med norrmännen den 14 september och den formella freden mellan Danmark och Sverige följde den 10 december. Däremot tog det betydligt längre tid att få till stånd en fred med Frankrike. Napoleon hade som krav att Sverige skulle förklara Storbritannien krig. Först den 6 januari 1810 slöts freden mellan Frankrike och Sverige i Paris. Därmed var fem års konflikt mellan Sverige och Frankrike över.³⁷

Demobiliseringens omedelbara första steg var att få kontroll över de trupper som ännu var i fält och så snabbt som möjligt få alla soldater hemförlovade. Den svenska krigsmakten var spridd över hela riket när freden med Ryssland undertecknades i september 1809. I söder återfanns Södra armén som redan i slutet av november 1809 hade demobiliserats och hemförlovats. Det samma gällde Kustarmén som efter hemkomsten från expeditionen till Västerbotten i början på september 1809 hemförlovades. Västra armén som befunnit sig vid norska gränsen hade efter viss fördröjning hemförlovats i månadsskiftet november–december 1809. Vi lämnar de övriga delarna av den svenska krigsmakten och koncentrerar oss på trupperna i Norrland – eller Västerbottens län. Demobiliseringen av trupperna i norra delen av Sverige blev en utdragen process. I september 1809 fanns omkring 6 000 man under von Döbelns befäl i Norrland. I dessa trupper ingick omkring 200 finska dragoner, 300 finska artillerister och ytterligare 1 000 finska infanterisoldater varav

37. Generalstaben (1890–1922) del IX s. 422.

Georg Carl von Döbeln. Litografi av Alexander Clemens Wetterling, publicerad i Sveriges store män, snillen, statsmän, hjeltar och fosterlandsvänner samt märkvärdigaste fruntimmer (Stockholm 1849)

minst 140 var sjuka.³⁸ Ännu på juldagen den 25 december 1809 fanns inte mindre än 1 225 officerare och soldater i Gävle, Härnösand och Umeå.³⁹ Bland dessa återfanns soldater från den forna östra riksdelen, nu enligt fredstraktaten del av Ryssland som ett storfurstendöme.

Armén i Norrland, den så kallade Norra armén, hade dels ett högkvarter vilket beredde och gav order i så kallade kommandoärenden, det vill säga ledde arméns strid, dels ett generalkrigskommissariat som skötte arméns underhåll. På riksnivå samordnades krigsmaktens un-

38. Waller (1947) s. 255.

39. Underdånigt förslag, Generalbefälhavaren i Västerbotten och Ångermanland Döbeln, Härnösand den 25 december 1809, Inkomna handlingar Norra fronten, Kungl. Högkvarteret, vol. 44, Krigshandlingar 1808–09, KrA.

derhåll och personalfrågor av ett särskilt för kriget upprättat Krigsdepartement, som senare omvandlades till Krigsförvaltningen i maj 1809 efter en omorganisation. I och med freden kom generalkrigskommissariatets verksamhet att upphöra och i stället övertogs ansvaret i början på 1810 av Kommittén för förvaltningsärenden som hade tillsatts för att avsluta och bringa ordning i de militära krigsräkenskaperna. Det var denna kommitté som fortsatte att förse de trupper som fanns kvar i tjänst efter freden med underhåll.⁴⁰ På central nivå avslutades inte kommitténs räkenskaper förrän 1811, två år efter krigsslutet. Innan dess var med andra ord armén inte demobiliserad i juridisk förvaltningsteknisk mening.

För att få en bild av det som myndigheterna ställdes inför när trupperna i Norrland skulle demobiliseras vänder vi oss helt enkelt till någon som faktiskt var ansvarig för en demobilisering. Döbeln hade blivit utsedd till befälhavare i Ångermanland och Västerbotten med uppgift att se till att trupperna i denna del av landet demobiliserades. Han skulle vara kvar i denna befattning till mars 1810. I den redan nämnda promemoria från månadsskiftet september–oktober 1809 listar Döbeln en rad frågeställningar och problem som han anser måste lösas för att hemförloandet av trupperna och det vi skulle kalla demobiliseringen, skulle kunna genomföras framgångsrikt. Utifrån Döbelns promemoria ställdes han inför följande huvudsakliga problem: 1) hemtransport av soldater, 2) underhåll av trupper som fortfarande var i tjänst, 3) ersättningsfrågor till de som tjänstgjort, 4) sjukhusförvaltning: omhändertagande av sjuka och skadade soldater, 5) fortsatt militär beredskap, 6) avveckling av förråd: ammunition, materiel, mat, 7) reglering av ersättningsfrågor med civila, 8) krigsfångar, 9) civila flyktingar, 10) förvaltningsfrågor och tillgång på pengar, 11) gränsdragningar mellan militära och civila myndigheter.⁴¹

Det var många problem som hopade sig för von Döbeln. Förutom att organisera hemtransporter av friska och sjuka soldater, ta hand om finska soldater och reda ut vad som borde ske med de ryska krigsfångarna och avveckla förråd och sjukhus, måste von Döbeln förhålla sig till de

40. Brev från Kommittén för krigsförvaltning till landshövding Cronstedt, 8/3 1810, Inkomna handlingar, Norra arméns generalkrigskommissariat, vol. 597, Krigshandlingar 1808–09, KrA.

41. Promemoria Döbeln månadsskiftet september–oktober 1809, Inkomna handlingar Norra fronten, Kungl. Högkvarteret, vol. 31, Krigshandlingar 1808–09, KrA.

civila myndigheterna. Relationen mellan krigsmakten i allmänhet – och von Döbeln i synnerhet – och den civila ledningen i Västerbotten med landshövdingen Pehr Adam Stromberg i spetsen hade varit mycket dålig under i stort sett hela kriget.⁴² Slitningarna var uppenbara. von Döbeln inleder sin promemoria till sin överordnade i Stockholm med att fråga om det finns någon annan att vända sig till för att "afhjelpa den slöhet som är att vänta af Landshövdinge ämbetet härstädes" och på så sätt enklare kunna organisera truppernas avmarsch. Han frågar om de civila myndigheterna, det vill säga landshövdingeämbetet, inte behöver ta order av militären längre efter fredsslutet. Här föreligger en tydlig friktion mellan den militära ledningen och den civila ledningen på plats i Västerbottens residensstad Umeå.⁴³ Demobiliseringen gynnades sannolikt inte av dessa motsättningar. En annan försvårande omständighet var att Västerbotten hade försörjt två arméer under sommaren och därför var det angeläget att flytta så många soldater som möjligt söderut eftersom det helt enkelt inte gick att underhålla dem i Umeåtrakten under hösten.

De militära aspekterna på demobiliseringen i Norrland 1809

Den militära delen av demobiliseringen dominerades av i huvudsak fem moment: 1) hemtransporten av trupperna, 2) omsorgen om de finska soldater som ännu var kvar i Sverige, 3) avvecklingen av fältsjukhusen, 4) avvecklingen av magasinerna, 5) diverse ersättningsärenden för utebliven lön och 6) ryska krigsfångar.

Merparten av de trupper som tjänstgjort i Norrland under kriget förfaller ha nått sina hem i början på oktober 1809. Av dessa trupper hade huvuddelen sina hem i södra Sverige varför en hel del arbete initialt lades ner på att organisera skjuts och underhåll till de trupper som direkt hemförlovats. Order om hemmarsch sändes från Norra arméns högkvarter den 18 september 1809. Från den 20 september fram till den 8 oktober avgick var och varannan dag truppavdelningar från Umeå söderut.⁴⁴ Men långt ifrån alla som deltagit i kriget kom hem så snart efter

42. Martin Hårdstedt, "De dubbla rollernas problematik: Landshövdingen Pehr Adam Stromberg och krigsansträngningarna i Västerbotten under kriget 1808–09", i Börje Harnesk & Maria Taussi Sjöberg (red.), *Mellan makten och menigheten* (Stockholm 2001) s. 183–190.

43. Jämför Waller (1947) s. 271–275.

44. Order från Wrede 18/9 1809, Inkomna handlingar, Södra fördelningen, Norra fronten, vol. 147, Krigshandlingar 1808–09, KrA.

freden. Kvar i Sverige fanns efter fredsslutet fortfarande ett stort antal soldater från den tidigare östra riksdelens, nu Storfurstendömet Finland, som antingen ville återvända hem eller bli kvar i Sverige och bygga en ny framtid. Kvar på sjukhusen fanns soldater som ännu behövde vård för att tillfriskna eller som aldrig skulle återhämta sig. I Norrland fanns även ett antal ryska krigsfångar som skulle återvända till Ryssland eller som ville bli kvar i Sverige. En sista kategori var svenska soldater som återvände från rysk fångenskap.

Ett särskilt problem för Döbeln och ledningen i Norrland var att ordna för de finnar som fortfarande var kvar i Sverige. Den 8 oktober 1809 genomfördes en högtidlig parad med medaljutdelning i Umeå för de finska soldaterna. På så sätt belönade den svenska kronan dessa före detta finska undersåtar för deras trogna tjänstgöring i kriget.⁴⁵ Under hösten ordnades hemtransporter sjövägen till Finland. En del ville inte återvända utan sökte värvning i Sverige. Döbeln visade en tydlig omsorg om dessa soldater och krävde i flera skrivelser till överordnade i Stockholm att finnarna måste få ut sin inestående ersättning och förses med nya uniformer eftersom många gick omkring i vad som skulle kunna betecknas som trasor. Döbeln organiserade så att de finska soldater som ännu fanns kvar i Umeå i oktober 1809 skulle få möjlighet att träffa honom personligen och få "upplysningar uti hwarjihanda om deras välfärd rörande omständigheter" varje dag mellan 11 och 12.⁴⁶ Många finnar kom att flyttas över till svenska indelta regementen och återstoden av dem som ville fortsätta tjänstgöra sammanfördes i två särskilda bataljoner som bland annat kom att utgöra gränsvakt vid den nya riksgränsen vid Torne älv.⁴⁷

Avvecklingen av de militära sjukhusen i Norrland var en annan uppgift. Det skulle ta lång tid innan sjukhusen var helt borta. På grund av det svåra försörjningsläget var det viktigt att få så många som möjligt av patienterna söderut. Förflyttning av sjuka från Umeåtrakten började

45. Generalorder Döbeln 6/10 1809, Inkomna handlingar, Norra arméns generalkrigskommissariat, vol. 592, Krigshandlingar 1808–09, KrA.

46. Generalorder Döbeln 9/10 1809, Inkomna handlingar, Norra arméns generalkrigskommissariat, vol. 592, Krigshandlingar 1808–09, KrA.

47. Generalorder Döbeln 9/10, 13/10 och 10/11 1809, Inkomna handlingar, Norra arméns generalkrigskommissariat, vol. 592, Krigshandlingar 1808–09, KrA; Order från Kungl. Maj:t, Inkomna handlingar, Norra arméns generalkrigskommissariat, vol. 592, Krigshandlingar 1808–09, KrA.

genomföras redan i september 1809. Sjötransporter avgick bland annat från fältsjukhuset i Obbola till Sundsvall.⁴⁸ Diskussionerna fortsatte vidare under hösten 1809 och vårvintern 1810. Ett problem var att en del soldater helt enkelt var för medtagna för att kunna flyttas. Ännu i oktober 1810 var militärsjukhuset i Gävle i bruk.⁴⁹ Vid sidan om att sjukhusen måste tömmas på patienter skulle materiel från sjukhusen avyttras. Även civil personal som arbetat vid sjukhusen skulle få ersättning. Ett icke obetydligt antal kvinnor hade tjänstgjort för vård av sjuka vid sjukhusen inte minst i Umeå, som under perioder hade haft flera stora sjukhus för tusentals soldater.⁵⁰

På samma sätt arbetade de militära myndigheterna för att avveckla de militära magasin som tillhört armén. Det gällde inte bara proviant- och furagemagasin utan även ammunitionsförråd och magasin för uniformer och annan materiel. Proviant överlämnades till civila myndigheter som den så kallade magasininspektionen. Bland annat överlämnades proviant i januari 1810 från det militära fältmagasinet i Umeå.⁵¹ Trupperna som marscherade hem lämnade överskott på ammunition i ett magasin på Teg på södra sidan av Umeälven. Ammunitionen förfaller senare ha transporterats söderut sjövägen från Norrland. Även så kallad utredning, det vill säga diverse persedlar som uniformer, delades ut från utredningsförråden i Umeåtrakten till de trupper som hade brister. Det gällde särskilt de finska trupperna.

En synnerligen stor del av den militära korrespondensen ägnades ersättningsfrågor till trupperna. När freden kom hamnade många soldater, befäl och officerare i kläm i det militära ersättningssystemet. De blev helt enkelt utan lön. Skälet var att militär lön vanligtvis uppbars endast av den som hade en befattning. Många som tjänstgjort under kriget fick i och med freden en oklar tjänsteställning. Återigen gällde det inte minst de finska soldater som var på väg tillbaka till Finland eller väntade på att få någon plats som indelta soldater eller befattning vid något värvat rege-

48. Memorial från Klingstedt, generalintendent vid Kustarmén, Umeå den 7 dec 1809, Inkomna handlingar, Norra arméns generalkrigskommissariat, vol. 597, Krigshandlingar 1808–09, KrA.

49. Generalorder Döbeln 2/1 1810, Inkomna handlingar, Norra arméns generalkrigskommissariat, vol. 592, Krigshandlingar 1808–09, KrA.

50. K. E. Lindén, *Sjukvård och läkare under kriget 1808–1809* (Helsingfors 1908) s. 116–163.

51. Brev från magasinsspektare Fahlstedt, Umeå den 30 jan 1810, Inkomna handlingar, Norra arméns generalkrigskommissariat, vol. 597, Krigshandlingar 1808–09, KrA.

mente. Andra ersättningsfrågor handlade om att officerare var skyldiga för mat de fått ut under kriget. Till skillnad från det meniga manskapet och det lägre befälet var officerarna skyldiga att själva hålla sig med mat under krig.⁵²

I Norrland fanns ett antal ryska krigsfångar vars ställning i och med fredsslutet blev synnerligen osäker. Det fanns ryska krigsfångar som låg inlagda på sjukhusen i Umeå så sent som i december 1809.⁵³ De krigsfångar som ville återvända hem sändes på enklaste sätt till närmaste ryska postering vid gränsen vid Torne älv. Order om detta utgick den 26 oktober 1809.⁵⁴ Fram till dess användes ryska krigsfångar för handräddning vid sjukhusen och magasinerna.⁵⁵ En speciell kategori fångar var de som inte ville återvända till Ryssland. Sannolikt handlade det om rädsla för straff efter desertering eller så uppfattade man att det fanns bättre möjligheter i Sverige. Många av dessa ryssar antogs som soldater vid de två finska bataljoner som organiserades.⁵⁶

De civila aspekterna av demobiliseringen i Norrland 1809

Tidigare forskning har visat att armén under kriget 1808–1809 var helt beroende av civilsamhällets förmåga att stötta krigsföringen med förnödenheter, skjutsningar och inkvarteringar. Västerbotten var under kriget underhållsbas för den svenska armén i Finland och senare under våren och sommaren fick länet underhålla inte bara den svenska armén på reträtt från Finland utan även den ryska armé som ockuperade länet mars–september 1809. Lokalförvaltningen hade slitits hårt under kriget på samma sätt som borgerskapet och bönderna. Krigets konsekvenser för det civila samhället i Norrland blev synnerligen omfattande. Denna del av Sverige drabbades hårdast i ett riksperspektiv. Hösten 1809 rådde en skriande brist på hästar och mat i Västerbottens län. Vid sidan om detta grasserade sjukdomar som spritts från svenska och ryska soldater.

52. Brev från Jägerhorn Stockholm 4/11 1811, Inkomna handlingar, Norra arméns general-krigskommissariat, vol. 598, Krigshandlingar 1808–1809, KrA.

53. Generalorder Döbeln 12/12 1809, Inkomna handlingar, Norra arméns generalkrigskommissariat, vol. 592, Krigshandlingar 1808–09, KrA.

54. Order från Adlercreutz 26/10 1809, Inkomna handlingar, Norra arméns generalkrigskommissariat, vol. 592, Krigshandlingar 1808–09, KrA.

55. Generalorder Döbeln 16/10 1809, Inkomna handlingar, Norra arméns generalkrigskommissariat, vol. 592, Krigshandlingar 1808–09, KrA.

56. Generalorder Döbeln 28/11 och 8/12 1809, Inkomna handlingar, Norra arméns generalkrigskommissariat, vol. 592, Krigshandlingar 1808–09, KrA.

Krigets konsekvenser i detta avseende är väl undersökt i forskningen.⁵⁷

Militärens beroende av det lokala civilsamhället fortsatte i stor utsträckning efter krigsslutet. De militära myndigheterna samverkade med de civila delarna av samhället i Västerbotten under hela demobiliseringsfasen. Det civila samhället berördes framför allt inom följande områden: 1) skjutsning för hemförloving av armén, 2) utdelning och försäljning av förnödenheter från militära magasin, 3) civila flyktingar, 4) ersättningsfrågor.

Skjutsning i samband med demobiliseringen var omfattande. Norra arméns trupper skulle på några veckor flyttas söderut och sedan fortsatte skjutsningarna för att transportera förråd, krigsfångar, gränsvaktstyrkan och så vidare. Armén hade inga egna hästar för transporter utan måste helt förlita sig på böndernas förmåga att skjutsa.⁵⁸ I Ångermanlands fögderi, som angränsade till Västerbottens län, genomförde allmogen under demobiliseringen inte mindre än 655 skjutsningar i september 1809 och 1 285 skjutsningar i oktober 1809.

Skjutsningarna var visserligen mer intensiva för allmogen i norra Ångermanland januari–mars 1809 och mars 1808, men demobiliseringen var en av de allra mest hektiska skjutsningsperioderna. Detta bekräftas även för Västerbottens del. I Västerbottens län går det trots ett ofullständigt källmaterial att dokumentera 1 112 skjutsningar bara för december månad 1809.⁵⁹ December månad 1809 var därmed den månad, undantaget november månad 1808, då den västerbottniska allmogen skjutsade som mest. Det visar att demobiliseringen verkligen involverade det civila samhället – både lokala ämbetsmän och allmoge. Uttagen av hästar för skjuts under hösten 1809 måste ha varit ett extra stort problem för lokalsamhället eftersom kriget inneburit att många redan hade förlorat sina hästar och att de få hästar som fanns kvar var i dåligt skick.

Bristen på mat i Västerbottens län var skriande efter kriget. När de militära förråden avvecklats delades spannmål och andra förnödenheter ut till allmogen i länet. Vårvintern 1810 överfördes till socknarna i

57. Hårdstedt (2002); Tom Ericson, "War and local society: Social and demographic changes in northern Sweden after the war between Sweden and Russia", i Fred Sandstedt (red.), *Between the Imperial Eagles: Sweden's Armed Forces during the Revolutionary and the Napoleonic Wars 1780–1820* (Stockholm 2000) s. 337–347.

58. Skjutsningen reglerades i förvaltningsreglementet från 1774 *Arméns Fält-Förvaltnings-Reglemente*, Utfärdat 1774, andra upplagan (Stockholm 1816) jmf Hårdstedt (2002) s. 89–92, 141.

59. Durchtågsräkenskaper, Västerbottens län 1785–1810, KrA.

Västerbottens län spannmål från de militära förråden. Bönderna i bland annat Umeå, Bygdeå och Lövångers socknar fick på detta sätt spannmål från generalkrigskommissariatets magasin.⁶⁰ Det är tydligt hur de militära och civila myndigheterna trots tidigare friktioner samarbetade i arbetet med att avveckla de militära magasinerna och avhjälpa matbristen i länet. Kontakten gick via den civila länsstyrelsen och landshövdingen Pehr Adam Stromberg.⁶¹ Armén avyttrade även trosshästar som såldes på auktion.⁶² Även förnödenheter såldes på auktion till köpare som uppenbarligen inte alltid betalade för sina inköp, vilket framgår av klagomål från Krigskommissariatet.⁶³ I Sundsvall avbröts utförsäljning i mars 1810 eftersom den hade gått till överdrift och man började få slut på förnödenheter som behövdes till de trupper som ännu fanns i staden – bland annat på sjukhuset.⁶⁴

Familjer till finska soldater och flyktingar från Finland uppehöll sig också i Västerbotten. För att dessa skulle överleva delades matportioner ut av armén. Enligt order från hösten 1809 skulle flyktingarna bestående av framför allt kvinnor och barn få matportioner fram till den 2 november 1809 och därefter halv portion från armén. Det innebär att det var krigsmakten i Norrland som hade ansvar för att förse dessa finska flyktingar med mat.⁶⁵

Efter kriget fanns mycket stora oregrerade fordringar på kronan från borgerskap och bönder i Västerbotten. Det samma gällde den ryska armén. Kraven på ersättning för skjutsningar var mycket stora. I Råneå socken krävdes ersättning för 2 976 skjutsningar motsvarande 22 367 mil och i Luleå socken krävdes ersättning för inte mindre än 8 724 skjutsningar motsvarande 53 234 mil.⁶⁶ Hur stora ersättningskraven var på

60. Brev från f.d. generalkrigskommissariatet vid f.d. Norra armén till Kungl. krigsförvaltningen och landshövdingen i Umeå, 1810 Generalkrigskommissariatet vid f.d. Norra armén, Brevkoncept, Krigskommissariatshandlingar, Sump, KrA. Jmf Eckeryd (2019).

61. Hårdstedt (2001) s. 190.

62. Generalorder Döbeln Umeå 5/10 1809, Inkomna handlingar, Norra arméns generalkrigskommissariat, vol. 592, Krigshandlingar 1808–09, KrA.

63. Rapport 17/12 1810, Inkomna handlingar, Norra arméns generalkrigskommissariat, vol. 598, Krigshandlingar 1808–09, KrA.

64. Rapport från Byström 15/3 1810, Inkomna handlingar, Norra arméns generalkrigskommissariat, vol. 597, Krigshandlingar 1808–09, KrA.

65. Generalorder Döbeln 10/11 1809, Inkomna handlingar, Norra arméns generalkrigskommissariat, vol. 592, Krigshandlingar 1808–09, KrA. Jmf Johanna Aminoff-Winberg, *På flykt i eget land: Internflyktingar i Sverige under stora nordiska kriget* (Åbo 2007).

66. Fordringslängder Luleå socken, vol. 658, Krigshandlingar 1808–09, KrA.

kronan efter kriget i olika delar av riket är mycket svårt att få ett grepp om på grund av brister i källmaterialet. I Västerbotten handlade det förutom skjuts om leveranser av förnödenheter och på en del platser om ersättning för ryska stölder. Det senare inte minst i Luleå socken. Exempelvis angavs för Svartbyn i Luleå socken i mars 1810 att bönderna fortfarande väntade på ersättning från kronan för leveranser av bland annat 9,5 ton hö och 581 kg färskt kött.⁶⁷ Ersättningskrav kom också från den forna östra riksdelens där svenska armén hade stora oreglerade skulder.⁶⁸ Borgerskapet i de västerbottniska städerna processade för att få ersättning för leveranser av förnödenheter och befraktning av fartyg.⁶⁹ Brukspatronen i Sävar och borgaren i Umeå Eric Forsell var en av dem som hade störst fordringar på kronan.⁷⁰ Det finns inga tydliga belägg för att vare sig den svenska eller den ryska kronan någonsin reglerade dess skulder fullt ut. Samhället förväntades återhämta sig utan ersättning.

Demobilisering som en civil-militär process

Denna artikel har två syften: att diskutera demobilisering som begrepp i relation till krig, fred och fredskris företrädesvis under den förindustriella epoken och att undersöka vad en demobilisering kunde innebära både i ett militärt och civilsamhälleligt perspektiv utifrån ett empiriskt exempel hämtat från demobiliseringen av trupperna i de norra delarna av Sverige efter finska kriget 1808–1809.

Undersökningen av demobiliseringen i Norrland efter finska kriget 1808–1809 visar att demobiliseringen genomfördes snabbt i den mening att den beordrades och igångsattes omedelbart och att merparten av trupperna var hemförlovade inom några månader. De flesta hade nått sina hem i månadsskiftet november–december 1809. Endast en mindre gränsstyrka kvarstannade för bevakningen av gränsen mot Ryssland vid Torne älv. Men en demobilisering handlar långt ifrån bara om hemförlovning av trupper – eller mer exakt de trupper som kan ta sig hem.

67. Fordringslängder Luleå socken Svartbyn 29/3 1810, vol. 658, Krigshandlingar 1808–09, KrA.

68. Ersättning för skjuts etc. Uleåborgs län, vol. Ha 10, Generalguvernörskansliet, Finska riksarkivet (FRA).

69. Brev från Mårten Boman och Lars Berg Gävle 16/3 1810, Inkomna handlingar, Norra arméns generalkrigskommissariat, vol. 597, Krigshandlingar 1808–09, KrA.

70. Eric Forsell var den privatperson i norra Sverige som levererade mest till armén under kriget.

Demobiliseringens slutpunkt är därför inte självklar. Egentligen finns det flera slutpunkter. När merparten av soldaterna hade marscherat hem fanns det fortfarande kvar soldater på sjukhusen och en större grupp finnar. Finnarna hade rest hem eller fått en placering vid svenska regementen eller ingick i gränsvakten och kan därmed anses ha hittat en ny anställning under hösten 1809. Trupperna avtackades och belönades slutligen med medaljer den 8 oktober 1809. Blickar man mot avvecklingen av militära förråd och militärsjukhusen måste slutpunkten bli en bit in på våren 1810 – även om det fanns ett sjukhus kvar i Gävle ännu i oktober 1810. Om man däremot ser till civilsamhällets återgång till fredsproduktion måste det handla om våren–sommaren 1810. Jordbruket kunde däremot knappast återhämta sig fullständigt förrän under nästa växtsäsong. Ser vi till regleringen av det civila samhällets fordringar på kronan är kriget per definition egentligen ännu inte avslutat. De militära räkenskaperna avslutades 1811, men de civila som hade fordringar fick sannolikt aldrig någon ersättning. Om vi bejakar att en demobilisering involverar både militära och civila aktörer och inte bara omfattar den militära delen av ett samhälle bör demobiliseringens slut förläggas till våren 1810. Våren 1810 var militären avvecklad och von Döbeln lämnade sitt ämbete som befälhavare i Ångermanland och Västerbotten i mars 1810. Civilsamhället hade återgått till livet i fred och förberedde vårbruket utan störningar från egna eller främmande trupper. Detta är ur både militär och civil synvinkel det mest rimliga svaret på frågan när demobiliseringen var avslutad efter 1808–1809 års krig. Demobiliseringen efter finska kriget sträckte sig med andra ord från september 1809 till mars 1810 – en tidsperiod på drygt sex månader. I jämförelse med andra demobiliseringar, främst de som Karonen undersökt efter Westfaliska freden och stora nordiska kriget, var demobiliseringen i Norrland 1809–1810 att betrakta som en relativt snabb demobilisering trots allt.

Avvecklingen av Norra armén omfattade omkring 6 000 soldater. De allra flesta skickades söderut till fots eller med skjutsning under oktober 1809. Omkring 80 procent av soldaterna var hemförlovade i månads-skiftet november–december 1809. En del av de finska soldaterna sändes hem, medan en grupp blev kvar för tjänstgöring i den nyuppsatta gränstyrkan eller tog tjänst vid svenska regementen. I det undersökta fallet fanns även ryska krigsfångar att ta hand om. Avvecklingen av förråden för proviant, ammunition och uniformer och inte minst sjukhusen drog

ut på tiden. Demobiliseringen omfattade även omhändertagande av utrustning och vapen – materiel som måste samlas ihop och transporteras söderut till de militära centralförråden.

Det intressantaste resultatet av undersökningen är kunskaperna om hur tydligt det civila samhället involverades i demobiliseringen. Studien rör den lokala och regionala nivån i det svenska riket. Tidigare forskning rörande demobilisering och fredskris har framför allt rört sig på riks-nivå. Därför bidrar undersökningen i denna artikel till en ny dimension på mobiliseringsprocessen. Lokalförvaltningen kom att arbeta tillsammans med militären och trots slitningar i relationerna mellan von Döbeln och länsledningen förefaller demobiliseringen ha genomförts utan större motsättningar. I takt med att militären avvecklades kom de civila myndigheterna att få sköta efterarbetet. Bönder och borgare drogs in i demobiliseringen inte minst genom skjutsningarna av de hemvändande soldaterna. Avvecklingen av de militära matförråden skapade en positiv effekt på civilsamhället eftersom den akuta matbristen under hösten 1809 och våren 1810 till viss del kunde avhjälpas genom att förnödenheter från de militära förråden delades ut till civila. Frågan varför det civila samhället drogs in i demobiliseringen kan helt enkelt besvaras med att militären saknade resurser och möjlighet att lösa alla problem. Underhållssystemet byggde på att den lokala civila förvaltningen understödde när det gällde att få fram förnödenheter och skjuts. Krigsmakten hade inga egna hästar för skjuts och var beroende av det civila samhället för nästan allting.

Resultaten av denna undersökning gäller i strikt mening endast för demobiliseringen av trupperna i Norrland 1809. Ändå är det med stöd av de resultat som framkommit i kombination med tidigare forskning, inte minst Karonens modell, möjligt att diskutera en utveckling och precisering av vad en demobilisering i mer allmänna termer skulle kunna ha inneburit under förindustriell tid. När den teoretiska definitionen så att säga möter den empiriska verkligheten är det uppenbart att synen på demobiliseringen måste justeras. Demobiliseringen är i enlighet med Karonens modell fredskrisens allra första steg och innebär samhällets omedelbara problem i den process som skapar fred efter krig. Den tidigare forskningen pekar i några fall på att den civil-militära växelverkan är betydelsefull för att förstå i sammanhanget. Detta intryck förstärks av undersökningen av demobiliseringen i Norrland 1809–1810. Hemför-

lovningen av trupper och avvecklingen av militära förråd resulterade per automatik i att det civila samhället omedelbart drogs in. Demobilisering efter ett krig är i lika stor utsträckning en civil som en militär angelägenhet. I kommande forskning kan man tänka sig att titta närmare på hur den tidigmoderna statens organisation på riksnivå, regionalt och lokalt klarade demobiliseringen. En tänkbar forskningsuppgift skulle kunna vara en jämförelse mellan till exempel den svenska och danska staten och hur dessa respektive organisationer klarade att hantera demobiliseringen efter låt säga stora nordiska kriget. Demobiliseringens karaktär av militär-civil-process skulle då kunna ytterligare klarläggas.

En annan insikt är att många av de samhälleliga utmaningar som återfinns i Karonens fredskrismodell kom att utlösas samtidigt när kriget övergick till fred. Det innebär att demobiliseringen skedde samtidigt som samhället skulle pacificeras, de akuta ekonomiska problemen skulle lösas och civila flyktingar måste omhändertas och så vidare. Som undersökningen av demobiliseringen i Norrland 1809 visar är det svårt att dra en tydlig gräns mellan hemförlovandet av trupperna och avvecklingen av de militära förråden å ena sidan och å andra sidan omhändertagande av krigsfångar, finska veteraner och civila flyktingar och att ställa om det civila samhället till fred. Allt sker samtidigt och involverar hela samhället.

Frågan är om det kanske skulle vara relevant att föra in en kronologi i fredskrisen och skapa åtminstone två huvudsakliga faser. Karonens modell bygger på en uppdelning i problemområden som det civila samhället måste hantera utan en helt tydlig kronologi. Kan man tänka sig att en kronologisk uppdelning skulle skapa en bättre eller åtminstone en annan förståelse av demobiliseringen och fredskrisen?

Den första fasen skulle då kunna vara demobiliseringen som innefattar allt som måste lösas till dess soldater och krigsfångar är hemförlovade, akut skadade omhändertagna och militära förråd avvecklade, men även den civila ekonomin har börjat återgå till fredsproduktion, vissa krigsskulder och ersättningsfrågor är reglerade och eventuella civila flyktingar är omhändertagna. Detta skulle vara definitionen av vad en demobilisering innebar under den förindustriella perioden. Denna fas skulle då i huvudsak vara avslutad när trupperna nått sina hem och det civila samhället inte längre berörs av direkta militära angelägenheter som inkvartering och skjutsning. Nästa fas skulle sedan vara en rekon-

struktions- och återhämtningsfas där mer långsiktiga problem hanteras, som rehabilitering av svårt sårade, återanpassning av veteraner, fullständig återhämtning av ekonomin, slutlig reglering av ersättningsfrågor, psykologisk bearbetning och skapande av minneskultur och så vidare. Den första demobiliseringsfasen skulle sannolikt sträcka sig omkring sex månader upp till ett år efter krigsslutet att döma av de krig som hittills är undersökta. Efter omkring ett år övergår fredskrisen i den avslutande rekonstruktions- och återhämtningsfasen som rimligtvis skulle kunna sträcka sig flera år framåt i tiden. Om detta är ett fruktbart sätt att se på demobiliseringen och fredskrisen återstår att se när eller om fler empiriska studier genomförs. En cykel med olika faser skulle kunna etableras som beskriver de tidigmoderna europeiska staternas tillstånd: krig, demobilisering, rekonstruktion- och återhämtning, fred, krigsplaner, krigsförberedelser, krig och så åter demobilisering och så vidare. I alla dessa faser växelverkar det militära och det civila.

The end of war and the beginning of peace. Demobilisation in the Northern part of Sweden after the Finnish War of 1808–1809

Demobilisation of armed forces after a war is the first step towards peace. The article discusses what demobilisation entailed in relation to wars and ensuing periods of peace during the period 1600–1820 and provides a case study of the demobilisation of troops in the north of Sweden after the Finnish War of 1808–1809 that demonstrates what demobilisation meant in both military and civilian terms. Between September 1809 and March 1810 6 000 soldiers were demobilised. The local civil society was very much involved in the process and local administrators, burghers and peasants made demobilisation possible. Civil society agents took part in the transportation of troops and military equipment and in the dismantling of war hospitals and military supply magazines. Demobilising the troops in the north of Sweden in 1809 went quickly compared to other early modern demobilisations. The case study allows for two general conclusions. Firstly, it is important to pay attention to the civilian-military relation when studying the process of demobilisation. Demobilisation was a civilian concern just as much as

a military process. Secondly, a model for the transition from war to peace should include an initial shorter acute phase of demobilisation followed by a more thorough phase of reconstruction of the society.

Keywords: military history, demobilisation, Finnish War 1808–09, war and society, peace crisis